

BAYRAMOVA RƏNA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında DİA
tarix elmləri namizədi
e-mail: r_bayramova@mail.ru

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏRKƏZİ VƏ TARİXDƏ YERİ

Açar sözlər: mühacirət, milli mərkəz, gizli təşkilat

Ключевые слова: эмиграция, национальный центр, секретная организация

Key words: migration, national centre, secret organization

Sovetləşmə illərinin əvvəllərində baş verən nöqsanlar siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirir, dövlət siyasətinə çevrilərək və cəmiyyətə böyük fəlakətlər gətirməklə yanaşı, nəticə etibarlı ilə Sovet cəmiyyətinin özünün məhvinə səbəb olmuşdur. [1, s. 150]. 1920-ci il dekabrın 21-də N.Nərimanov RK(b)R MK-ya göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Azərbaycan qəzalarında vaxtilə əks inqilaba qarşı mübarizə aparmış məsul işçilərin hamısı partiyadan çıxarılmış, darmadağın edilmişdilər. Xalq komissarlarından biri də salamat qalmamışdı. Şaxtaxtinski, Əfəndiyev, Qədirli, Kazımov, Talıblı və b. xaric edilmişlər. Bizim Ankaradakı diplomatik nümayəndəmiz də xaric olunmuşdur. Elə vəziyyət yaranmışdır ki, işləmək əsla mümkün deyildir." [2, f.609, s.1, iş 53, s.14].

1920-ci ildə Azərbaycanın işğalından sonra xaricə güclü mühacir axını başladı. Bu mühacirlərin əsasını sabiq mülkədarlar, sənaye və ticarət burjuaziyası, Milli ordunun əsgər və zabitləri, nazirlər, parlament üzvləri, yüksək dövlət məmurları, siyasi partiya üzvləri, müstəqil əqidəyə malik ziyalılar təşkil edirdi. Xaricdəki mühacirət iki əsas qrupa bölünürdü: siyasi və qeyri-siyasi mühacirlər. Bu mühacirlərin heç olmasa siyasi hissəsini mütəşəkkil hala gətirib müəyyən bir təşkilat ətrafında birləşdirmək vacib bir vəzifə kimi qarşıda dururdu. [3, s.163]

1920-ci il istilasından sonra xaricə gedən Azərbaycan mühacirləri Tehran, Gilan, Təbriz, Astara, Ərdəbil, Trabzon və İstanbul şəhərlərində müxtəlif mühacir cəmiyyətləri qurmuş, lakin bu cəmiyyətlər uzun müddət fəaliyyət göstərməmiş və tezliklə öz fəaliyyətlərini dayandırmışlar. Yalnız Müsavat Partiyasının görkəmli nümayəndələrinin, xüsusilə M.Ə.Rəsulzadənin xaricə mühacirətindən sonra müxtəlif ölkələrdə nizamsız şəkildə səpələnmiş Azərbaycan mühacirlərini bir təşkilat ətrafında toplamaq mümkün olmadı.

Milli hökumətin süqutundan sonra həbs olunan, sonra isə Stalin tərəfindən azad etdirilib Moskvaya aparılan M.Ə.Rəsulzadə Gizli Müsavat təşkilatının köməyi ilə xaricə mühacirət etməyə məcbur olmuşdu.

Gizli Müsavat təşkilatının sədr müavini Əbdül Vahab Yurdsevər yazırdı: "Müsavat Partiyasının gizli Mərkəzi Komitəsinin ən mühüm təşəbbüslərindən biri M.Ə.Rəsulzadəni Moskvadan qaçımaq olmuşdur. Əvvəlcə bir yoldaş vasitəsilə, sonra isə sabiq parlament üzvü məhrum Rəhim Vəkilovu və Bakı hərbi təşkilatının rəisi doktor Dadaş Həsənzadəni bir qədər pul ilə Moskvaya göndərilərək M.Ə.Rəsulzadə ilə əlaqə yaradılmışdı. M.Ə.Rəsulzadəyə təklif olmuşdu ki, elmi tədqiqat adı ilə Leninqrada getsin. Onun oradan tatar maarifçilərindən Musa Cərullah Bigeyavin yardımı ilə qayıqla Fin körfəzi üzərindən üzərək Finlandiyaya qaçırılması təmin edilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə Finladiyadan Fransaya, oradan isə 1922-ci ildə Türkiyəyə gələrək birinci növbədə Müsavat Partiyasının xarici Bürosunu təşkil etmiş və 1923-cü ilin iyunundan etibarən "Yeni Qafqasya" məcmuəsini təsis etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycandan gəlmiş mühacirləri bir mərkəzdə toplamaq üçün 1924-cü ildə İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzini yaratmışdır.

Azərbaycan Milli Mərkəzi İstanbulda qeyri-leqal fəaliyyət göstərirdi. Buraya M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov, M.Vəkilov, Ə.Əmircanov, Ə.Şeyxülislamov daxil idilər. Azərbaycan Milli Mərkəzi

əsasən Azərbaycanda olan fəlakətləri dünya ictimayətinə çatdırmağa çalışırdı. Milli Mərkəzin əsas məqsədi Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin devrilməsi və Azərbaycan dövlətinin yaradılmasından ibarət olmuşdur. AMM Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi ilə və Milli Əks-inqilabçıların Zaqafqazia Birliyi Komitəsi ilə güclü əlaqələr qura bilmişdi. AMM Müsavatın Xarici Bürosu ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərirdi.[4] s.7. Bu dövrdə İstanbulda Müsavat Partiyasının üzvü “Azəri türk” jurnalının redaktoru Məmməd Sadiq Axundzadənin sədrliyi ilə yaradılmış Azərbaycan Gənclər Birliyi (AGB) də fəaliyyət göstərirdi. Gənclər təşkilatının işində AMM-in və Müsavatın Xarici Bürosunun üzvləri Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Mustafa Vəkilov və Şeyxülislamov da iştirak edirdilər.

Bu dövrdə partiyanın İranda da komitələri fəaliyyət göstərirdi. Cəfər Cəfərovun sədri olduğu Müstəqil Azərbaycan Tehran komitəsi Məmməd Əli Rəsulzadə və Qulam Şərifov da daxil olmaqla üç nəfərdən ibarət idi. Rəşt və Ənzəli komitələri Tehran komitəsinə daxil idi. Müstəqil Təbriz komitəsi də fəaliyyət göstərirdi. Bu komitəyə Ağa Zeynal Məmmədov, Məmməd Sadiq Quliyev də daxil idilər.[5] (f.1, s.19, iş 8923, v.24).

AMM-nin xarici fəaliyyəti çox güclü idi, belə ki, onlar bolşeviklərə qarşı vahid blok yaratmaq məqsədi güdən Qafqaz Konfederasiyası sazişi 1934-cü ildə Brüsseldə imzalanmışdır. Sazişi Azərbaycan tərəfindən M.Ə.Rəsulzadə və Ə.M.Topçubaşov, Şimali Qafqaz tərəfdən M.Q.Sunşev, İbrahim Çumşov, Tausultan Şakman, Gürcüstan tərəfindən Noy Jordaniya və Gürcüstanın Parisdə səfiri olmuş A.Çxenkeli imzalamışlar. Ermənistan Qafqaz Konfederasiyası Şurasına daxil olmaqdan imtina etmişdi [6].

Mühacirət həyatında M.Ə.Rəsulzadənin direktivi ilə 1923-1928-ci illərdə “Yeni Qafqasya”, 1928-ci ildə “Azəri türk”, 1929-1930-cu illərdə “Odlu yurd”, 1930-1931-ci illərdə “Bildiriş” jurnal və qəzetləri nəşr edilmişdir. O cümlədən 1934-cü ilin axırlarından etibarən aylıq “Qurtuluş” məcmuəsi, M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə türkcə, almanca, fransızca, rusca, farsca müxtəlif kitab, bəyannamə və məqalələr, Müsavatın maddi və mənəvi yardımını ilə İstanbulda “Azərbaycan Yurd Bilgisi” adı altında aylıq elmi bir məcmuə nəşr olunmuşdur. Partiya orqanı olaraq fransız dilində “Azərbaycan” və türkcə “Müsavat” adlı bülleten təsis edilmişdi [7, s.182].

Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında bağlanmış 1921 və 1925-ci il müqavilələrinə əsasən Türkiyə hökuməti 1927-ci ildə “Yeni Qafqaziyənin” nəşrini və maddi yardımını dayandırdı. Bunun nəticəsində Rəsulzadə 1931-ci ildə Türkiyəni tərk etdi və Polşaya getdi. Burada M.Ə.Rəsulzadə dost bir ölkənin rəhbəri kimi qəbul oldu.

1931-1932-ci illərdə Müsavat partiyasının daxilində parçalanma baş verdi. Belə ki, Mustafa Vəkilov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov və X.Xasməmmədov M.Ə.Rəsulzadəyə müxalifət mövqeyində dayanırdılar. Bütün bunlar 1934-cü ildə bir qrupun Müsavatdan ayrılmasına səbəb oldu. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazır: “Şəfəbəyçilik kənardan belə bir təsəvvür yaradırdı ki, guya Müsavat partiyası artıq parçalanmış, bir tərəfdə Müsavat, digər tərəfdə isə “Ədəmi-Mərkəziyyət” qalmışdır [8, s.64].

1936-cı ilin avqustunda Varşavada Milli Müsavat Xalq Partiyasının konfransı keçirildi. Bu konfransda partiyanın yeni bəyannaməsi qəbul edildi. 1936-cı il konfransından sonra partiya daxilində heç bir ixtilaf baş verməmişdi.

Müsavat partiyasının xaricdəki fəaliyyətinin belə genişlənməsi onun Azərbaycandakı təşkilatına da təsir göstərirdi. AMM-in Azərbaycanda fəaliyyəti haqqında Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində xeyli çoxcildli materiallar toplanmışdır. Bu istintaq işini Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşları belə adlandırmışlar: “Azərbaycan Milli Mərkəzinin işi”. Daha bir iş isə “Əksinqilabi Azərbaycan Milli Mərkəzinin işi üzrə yekun ittihamnaməsi” kimi qeydə alınmışdı. Və hər iki istintaq işini Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı yanında Dövlət Siyasi İdarəsinin gizli-siyasi şöbəsinin əməkdaşları, DSI-nin şöbə rəisləri Qoryaçev və Qulbis 5 sentyabr 1931-ci ildə tərtib etmiş və DSI-nin sədri Frinovski tərəfindən təsdiq edilərək imzalanmışdır.

Bu sənədlərdə göstərilirdi ki, 1924-cü ildə Müsavatçıların Azərbaycan Milli Mərkəzi adlı gizli təşkilatı yaradılmış və bu təşkilat Azərbaycanda da fəaliyyət göstərir. Sənədlərdə təşkilatın əsas

ideyası olaraq Azərbaycanda Sovet hökumətinin dağıdılması və Azərbaycan burjuva-demokratik dövlətinin yenidən qurulması götürülürdü.

AMM-in ziyankarlıq işləri ASSR-in əsasən energetika, yol nəqliyyatı, kənd təsərrüfatı, tikinti, kimya və s. mühüm sahələrində aparılırdı. Planlı orqanlar sistemi vasitəsilə AMM əhali arasında narazılıq yaradır və bundan istifadə edərək, ASSR-in müxtəlif rayonlarında üsyana kömək məqsədilə üsyançı qruplar yaratmışdı. Eyni zamanda, xaricdə yerləşən mərkəzin göstərişinə əsasən Azərbaycan Milli Mərkəzi xaricdən müdaxilə olacağı təqdirdə, təşkilatın hərbi qrupu Sovet hökumətinin hərəkətlərini lokallaşdırmaq və Bakını tutmaq üçün tədbirlər hazırlayırdı.

Azərbaycan Milli Mərkəzi özünün ziyankarlıq və siyasi işlərində Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Parisdə yerləşən “Qafqaz siyasi mühacirlərinin birləşmiş komitəsi” və M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi “Müsavətin” İstanbul bürosunu rəhbər tutur və onların tapşırıqlarını Türkiyə, İran səfirliyi və təşkilatın ayrı-ayrı üzvləri vasitəsilə alırdı. Bundan sənədlərdə göstərilir ki, türk ziyalılarının antisovet hissəsi təsərrüfat orqanlarında əksinqilabi qruplar yaradır, planlı şəkildə ideoloji mübarizə aparırlar. Xüsusilə də 1925-ci ilin ikinci yarısından etibarən daha gizli fəaliyyətə keçərək, öz dairələrini millətçi ziyalıların hesabına genişləndirməyə çalışmışlar.

Bu bölmələrdə türk burjuva-millətçi ziyalıların, yəni AMM üzvlərinin Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində inkişafını xarakterizə edən ifadələrindən məqamlar verilmişdir. Həmin məqamlardan bəzilərini indi vermək istərdim: “... Azərbaycan milli ziyalılarının siyasi əhval-ruhiyyəsini belə formalaşdırmaq olar. Sovet hakimiyyətinə qarşı ümitsizlik, ayrı-ayrı narazılıqlar düşmən münasibətə gətirib çıxarırdı. Özü də bu iri sahibkarlara və siyasi partiyaların nümayəndələrinə aid deyildir. Çünki onlar elə əvvəldən də Sovet hakimiyyətinə qarşı münasibətdə fəal düşmən mövqə tutmuşdular...” (Hacınskinin 20.01.31-ci ildə verdiyi ifadəsindən).

Hacınskidən başqa Mirzəyevin, Ordubadskinin, Məhəmməd Mullayevin, Məlikaslanovun ifadələrindən də aydın olur ki, onlar bu rejimdən necə narazıdırlar. Əlbətdəki bu narazılıq boş yerə deyildi. Narazılıqlar Sovet idarəçiliyinin özündə də var idi. Bunu N.Nərimanovun 1923-cü ildə Trotski və Radekə göndərdiyi məktubda aydın şəkildə görmək olar.

AMM üzvlərinin ideologiyası və platforması da əhəmiyyət kəsb edir. Onların ideoloji istiqaməti sosializm quruculuğuna yönəlmiş proleteriatın yaradıcı gücünü köhnə vəziyyətə yönəltmək və təbii ki, milli müstəqil demokratik Azərbaycan yaratmaq idi. Ayrı-ayrı məlumatlara görə AMM gələcək Azərbaycanın Dövlət-sosial quruluşunu belə qurubmuş.

1. Azərbaycan parlament yolu ilə idarə edilən dörd vacib formul: ümumxalq, birbaşa, bərabərlik və gizli səsvermə yolu əsasında müstəqil demokratik respublika olur.
2. Sənayenin bütün sahələrində milliləşdirmənin həyata keçirilməsi və dövlətin özəl-kapitalist münasibətlərinə qarışmaması.
3. Fəhlələr “demokratik Azərbaycan Respublikası ideyasına” müqavimət göstərməsinlər deyərək 8 saatlıq iş günü saxlanılırdı.
4. Kənd təsərrüfatı sahəsində özəl kapitalist münasibətlərinin bərpası və torpağın milliləşdirilməsi.
5. Rusiyanın təsir dairəsindən çıxaraq İngiltərəyə arxalanmaq.
6. Qonşu Ermənistan və Gürcüstanla məlum şərtlərlə konfederasiya və ya federasiya.

1928-ci ilin payızında M.H.Hacınski Bakıya gələndə Məlikaslanov, Ordubadski, Pepinov, Şabanov, Mullayev və Bəylərbəyovun iştirakı ilə DPK-də keçirilən iclasda bildirmişdi ki, böyük aparıcı dövlətlər İngiltərə və Fransa Qafqazda gedən proseslərdə maraqlıdır. Artıq Əlimərdan bəy Topçubaşovla konsensus xarakterli müqavilə də vardır. Bütün bunlar Sovet Rusiyasının Azərbaycanda hakimiyyətini məhv etmək üçün idi.

AMM şərqdə vəziyyəti nəzərə alıb, millətçi kadrlar hazırlamaq məqsədilə ideologiyada ziyankarlıq işləri görmək üçün Əhməd bəy Pepinov və Kazımovun daxil olduğu xüsusi qrup yaratmışdı. Ən vacib qruplardan biri də üsyançı qrup idi. Bu qrupa Rza Şabanov, Ələsgər bəy Bəylərbəyov, Məhəmməd Mullayev və Firuz bəy Ordubadski rəhbərlik edirdi. Hərbi qrupa isə daha çox diqqət

yetirilirdi. Müdaxilə zamanı onlar qəti şəkildə üsyana qalxmalı və vahid plan üzrə hərəkət etməli idilər. Bu qrupa Çingiz İldırım, Şamo Naxçıvanski və Qalib Vəkilov başçılıq edirdilər.

Maliyyə yardımı qeyri-leqal yol ilə AMM-ə daxil olurdu. 1927-ci ildə xaricdən qayıdan Vəzirov 50 min rublu M.H.Hacinski vasitəsi ilə təşkilatın xəzinədarı F.Ordubadskiyə təhvil vermişdi. 1928-ci ildə də 150 min rubl Bakıdakı İran konsulluğundakı etibarlı şəxsin vasitəsilə Bəylərbəyova verilmiş, o da öz növbəsində Ordubadskiyə çatdırmışdı. 1929-cu ildə yenə də həmin istiqamətlə 250 min rubl alınmışdı. Bütün bu pullar Bakıda cəmləşir və ayrı-ayrı qrupların ehtiyacları ödənilirdi.

Azərbaycan Milli Mərkəzinin nümayəndələrinin repressiyaya məruz qalmaları Elşad Qocanın “Sibir dərsi” adlı kitabında təhlil edilərək göstərilir ki, bütün bu səbəblərə görə DSİ AMM əksinqilabi təşkilatını casusluqda günahlandırdı. Onların fikrincə, bu sahədə təşkilatın üzvlərinə xüsusi istiqamətlər verilmişdi. Casusluğun əsasını partiya və dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti barədə informasiyaların toplanması və mühacir mərkəzlərinə ötürülməsi təşkil edirdi. əksinqilabi təşkilat sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin, dövlətin gördüyü məsələlərdən daim xəbər tutmaq və lazımı anlarda qabaqlayıcı tədbirlər görmək idi. Bu məqsədlə təşkilatın üzvlərinə sovet və partiya rəhbərləri ilə yaxınlıq etmək tapşırılmışdı. Və bu yaxınlıqdan istifadə edənlər gizli partiya və dövlət sənədləri ilə tanış ola bilmişdilər. Eyni zamanda, Bakıda konsul dairələri ilə də isti münasibətlər yaradılmışdır. AMM əldə etdiyi informasiyaları daimi olaraq Tiflisə, M.H.Hacinskiyə göndərirdi. Qeyri-leqal yolla M.Ə.Rəsulzadəyə və Ə.M.Topçubaşova informasiya paketləri göndərilmişdi.

Yuxarıda göstərilənləri əsas tutaraq, DSİ-nin müstəntiqləri Azərbaycan Milli Mərkəzinin 53 nəfər üzvünə qarşı ittiham irəli sürülmüşdü. Onların hamısının, yəni AMM üzvlərinin ən vacib iki günahı vardı. Birincisi, millətçi idilər, ikincisi isə sovet hakimiyyətini devirib milli müstəqil Azərbaycan Respublikası qurmaq istəyirdilər. Bu iki ittiham bütün AMM üzvlərinə aid edilmişdi [9 s.107].

Azərbaycan Milli Mərkəzi mühacir tariximizdə böyük rol oynadı, lakin onlar nə qədər cəhd göstərsələr də yalnız cuzi bir müvəffəqiyyət əldə etdilər. Lakin bu da bir uğur idi. Sovet hökuməti və bütün dünya bildi ki, azərbaycanlılarda azərbaycançılıq ruhu ölməyib, yaşayır və yaşayacaq da.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

- 1.R.Bayramova.Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-25-ci illər).Bakı.2007
- 2.Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi.
- 3.M.B.Məmmədzadə.Milli Azərbaycan Hərəkəti.Bakı.1992.
- 4.X.İbrahimli, R.Zeynalov.Müsavət partiyasının 1920-ci il 27 aprel istilasından sonrakı tarixi fəaliyyətindən.”Müsavət bülleteni”.Bakı.1993.
- 5.Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi.
6. X.İbrahimli.Azərbaycan siyasi mühacirəti.B,Elm,1997.
7. M.Oruclu.Azərbaycanda və mühacirətdə “Müsavət” partiyasının fəaliyyəti (1911-92).Bakı.2001.
- 8.M.E.Resulzadə.Şefibeyçilik.Varşava.1934.
- 9.Elşad Qoca. Sibir dərsi.Bakı.2000.

БАЙРАМОВА РЕНА
*старший преподаватель Академии
Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
кандидат исторических наук
e-mail: r_bayramova@mail.ru*

В статье раскрыты вопросы политического состояния Азербайджана после оккупирования национального правительства в 1920 году, создания и деятельности Национального Центра Азербайджана. Затрагиваются вопросы подвергания представителей Азербайджанского Национального Центра репрессиям, превращения их в политических и не политических эмигрантов.

BAYRAMOVA RENA
*the head teacher at the Academy of
Public Administration Under
the President of the Republic of Azerbaijan,
candidate of historical sciences
e-mail: r_bayramova@mail.ru*

In 1920 ,after the overthrow of national government in Azerbaijan, political condition, the beginnings of a national centre and its activities became worse. The Representatives of the Azerbaijan Republic exposed to danger of repression and became political and unpolitical migrants.

Rəyçi: t.e.n. F. Əhmədova, t.e.d. A. C. İsgəndərov
AR Prezidenti yanında DİA-nın tarix kafedrasının 15 noyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol № 2)